

Grażyna Mosio, Beata Skoczeń-Marchewka

Etnografski muzej u Krakovu

Krakov

Poljska

mosio@mek.krakow.pl

skoczen.marchewka@etnomuzeum.eu

UDK 398:591](475)

Pregledni rad

Primljeno: 10. ožujka 2009.

Prihvaćeno: 17. ožujka 2009.

Simbolika životinja u poljskoj narodnoj kulturi Od staje do šume

U središtu interesa autorica našle su se, čovjeku vrlo bliske, domaće životinje, ali i divlje životinje iz njegova susjedstva ili poznate samo iz bajki.

Članak se temelji na izvorima iz 19. i 20. st. te na folklorističkim i antropološkim radovima. Analizirani primjeri ponekad se uspoređuju sa suvremenim primjerima. Kako bi prikazale složeni i raznolik svijet simbolike životinja u poljskoj narodnoj kulturi, autorice su se služile mitovima i vjerovanjima, običajima i magijskim formulama, te su u obzir uzele poslovice i legende.

Ključne riječi: simbolika životinja, narodna vjerovanja, folklor, Poljska

Poljskom narodnom tradicijskom kulturom vladala je nehomogena vizija svijeta koju suvremeni istraživači pokušavaju rekonstruirati. Razni izvori koji im danas stoje na raspolaganju jesu mitovi, vjerovanja, još postojeći rituali kao i formule zakletvi, poslovice i legende složene i raznolike simbolike. Način na koji narod poima svijet nije nikad bio sasvim verbaliziran, pa čak ni osviješten. Pravila o funkcioniranju svijeta, naslijeđena od predaka, smatrana su svetima i prihvaćana su *a priori*. To, međutim, ne znači da se ona nisu promijenila.

U ovom će se članku predstaviti slika svijeta koja je funkcionirala od sredine 19. do početka 20. stoljeća, kada započinje propadanje tradicijske poljske narodne kulture. Ona je predstavljala neku vrstu konglomerata, formiranog tijekom stoljeća, kao i konfrontaciju ponajviše poganskih i kršćanskih elemenata. Narodna vizija objašnjavala je funkcioniranje kozmosa, fenomene i procese koji se događaju u prirodi i daju čovjeku osjećaj harmonije i zajedništva sa svim elementima svijeta. Slavenski kozmo-

gonijski mitovi donose podjelu univerzuma na tri dijela – nebo, zemlju i podzemni svijet. Svaka od tih cjelina predstavljala je drugu domenu moći. Nebo je bilo vezano za boga, vatru, sunce, za toplinu i život. Podzemni su svijet, kojem su pridruženi noć, zima, smrt, preuzele štetne i neprijateljske sile, ali koje su istodobno pune mudrosti i teško dostupnog znanja često potrebnog smrtnicima. Zemlji – mjestu gdje se odvija čovjekova prolazna egzistencija, pripisivala se plodnost, prirodni red vremena i prostora, definiran mjesečevim mijenama i godišnjim dobima. Međutim, to nije bio homogeni prostor. On je sadržavao komponente koje su dopuštale kontakt s onostranim koji je podrazumijevao, između ostalog, vode, špilje, “nepripitomljena mjesta”, granična područja. Vjerovalo se da se prelaskom preko tih mjesta može prodrijeti u Drugi svijet. Ondje je bilo moguće, prelaskom granice – međuprostora, susresti i sveto i demonske sile.

U narodnim vjerovanjima životinjama se obično pripisivala posrednička sposobnost između čovjeka i onostranih sila. Možemo govoriti o dualizmu životinjskog svijeta u kojem je nekim vrstama pripisivan božanski, a drugima demonski status. Istovremeno je bilo prisutno uvjerenje o dualizmu životinjske prirode, koje se manifestiralo činjenicom da svaka od njih unosi pozitivne i negativne elemente u čovjekov život.

Domaće životinje uvijek su u društvu domaćega, seoskog stanovništva. Svaka od njih – kao i svaki član seljačke obitelji – imala je jasno definirane funkcije: one su dijelile s ljudima teške uvjete rada na gospodarstvu, hranile su ih i štatile od različitih opasnosti. Vrlo često – osobito u siromašnim obiteljima, zimi su obitavale s ljudima u zajedničkoj prostoriji. Znanja koja se tiču domaćih životinja bila su, s jedne strane, praktičnog karaktera, proizašla iz svakodnevnih promatranja, a s druge strane, magijskog karaktera povezanog s vjerovanjima koja su dopuštala uplitanje u svijet prirode (Tylkova, 1981: 71-89). Različite intervencije trebale su osigurati ukućanima uspjeh u uzgoju stoke. Vrlo razvijena magijska profilaksa prakticirala se kako bi se domaćim životinjama, osobito govedima i ovcama, osiguralo zdravlje, plodnost i zaštita od divljih životinja te sila zla. Vjerovalo se, naime, da je svaki neuspjeh u uzgoju stoke, svaka bolest rezultat djelovanja zlih sila. Neke su intervencije imale individualni karakter, tj. bile su namijenjene konkretnoj životinji, dok su se mnoge druge odnosile na skupine životinja. Tako su se čitave štale štatile vješanjem vijenaca blagoslovljenih na Tijelovo iznad ulaza te iscrtavanjem znakova križa blagoslovljenom kredom. Na zidu staje ponekad bi zalijepili sliku Svetog Nikole, gospodara i zaštitnika životinja, koji ih je branio od bolesti i vukova (Skoczeń-Marchewka, 2001: 7). Zaštita od uroka osiguravala se kađenjem staje travama blagoslovljenim na Veliku Gospu ili se prag staje premazivao slaninom blagoslovljenom na Uskrs. Ponekad bi po staji posuli zrnje maka, koje vještica mora pokupiti kako bi mogla ući. Za zaštitu životinja učinkovito je bilo i davanje hrane koja ima apotropajska svojstva, na primjer, tanke kriške beskvasnog kruha (oplatek), namirnica i sijena koje se nalazilo na stolu za Badnjak, soli blagoslovljene na Svetu Agatu. Vrlo je široku primjenu imao i postupak dimljenja samih životinja blagoslovljenim travama. Mjere zaštite su osobito koristile u razdobljima u kojima je, prema vjerovanju, djelovanje vještica bilo izraženije. U te dane treba ubrojiti dan uoči blagdana Svetog Adalberta, blagdan Svete Lucije i svaki prvi petak u mjesecu

cu (Kowalska-Lewicka, 1980: 127). Opasnim su se smatrale i situacije kad su se uvođile određene aktivnosti: prvi odlazak na pašu, prvo oranje. Životinje se prskalo blagoslovljenom vodom, obilježavalo znakom križa, "zatvaralo" u krug označen blagoslovljenom kredom, tjeralo da prijeđu preko željeznog lanca, sve kako bi bile zaštićene od razorne moći demonskih bića ili od "urokljivih očiju" (Kowalski, 1998: 41). Na blagdan Svetog Roka (16. kolovoza), zaštitnika domaćih životinja i zagovornika u slučaju epidemije, u brojnim krajevima Poljske župnik ili pak sami seljaci životinje bi prskali blagoslovljenom vodom (Slika 1) i kadili blagoslovljenim travama (Januszkiewicz, 1971: 175-176). Božićni ophodnici, čiji su napjevi imali, kako se vjerovalo, moć da aktivno djeluju na stvari, za svojih bi zimskih posjeta seljacima poželjeli uspjeh u uzgoju stoke: "Nek vam svaka krava da po jedno tele, nek vam da vrč mlijeka, svaka kokoš nosila vam piliće tri puta na godinu, svinje i prasad, jagnjad i telad, množili se i bili debeli" (Kantor, 1988: 49-50).

Goveda su zauzimala privilegiranu poziciju u hijerarhiji domaćih životinja. To časnno mjesto očitovale se načinom na koji su se tretirala goveda, kako u svakodnevnim situacijama, tako i za vrijeme blagdana. Postojala je određena sličnost u načinu ophođenja prema ovim životinjama i prema ljudima (Moszynski, 1967: 542). Kravama i bikovima uvijek su se davala imena. U određenim situacijama podvrgavali su se istim obredima kao i ljudi: tele se tjeralo da prijeđe preko metle uz riječi: "to je tvoj uvod (tvoje uvođenje?) u crkvu nakon poroda" (Kowalski, 1998: 41). Ovim se činom obnavljao seoski narodni običaj prvog odlaska u crkvu žene s djetetom nekoliko tjedana nakon poroda. Kravama se donosila hrana i oplatak koji su se na Badnjak nalazili na stolu. Razlog tome bilo je vjerovanje da su to životinje (zajedno s ovcama), koje su bile svjedocima Bogorodenja. Vjerovalo se da su one uživale milost s neba: jedine su "imale čast poznavati same početke svete kršćanske vjere" (Baranowski, 1967: 178), a njihovo večernje soptanje smatralo se nekom vrstom molitve upućene Bogu. Postojalo je vjerovanje da su se na Badnjak obraćale samom Isusu, tražeći njegovu zaštitu, ako se s njima loše postupalo. Teško onome koji je te noći čuo njihovu žalbu, a ona je bila na ljudskom jeziku. Mogućnost uspostavljanja kontakta sa svetim pokazuje njihovu posredničku sposobnost. Zbog svojih veza s onostranim mogli su se prisiliti za žrtvu dragu Bogu.

Sasvim je posebno mjesto među govedima zauzimao vol, glavna pokretačka snaga na selu do početka 20. st. Uškopljen, lišen svakog spolnog, "grešnog" instinkta, bio je na osobit način predodređen za kontakt sa svetim. Vol je taj koji obožava Novorođenog, koji pomaže Svetoj Obitelji grijući Isusa svojim dahom. Zato je upravo njemu dopušteno da otkrije božansko. Narodne legende pripovijedaju da jedino volovi znaju prepoznati Isusa dok preobučen hoda zemljom, ili Svetu Djevicu dok putuje s Djetetom (Baranowski, 1968: 178-179). Vjerovalo se da su ove životinje, ovako čiste, bdjele nad moralom i poštenjem. Stoga, ako seljanka namjerava prevariti svoga muža, dok on izbiva iz kuće, vol stane mukati i udarati glavom u zid kako bi je odvratio od toga sramotnog čina. Isto tako, vol odbija vući kola s ukradenom pšenicom. Ako lopov natovari kola ukradenom pšenicom, vol ih prevrne (Baranowski, 1967: 180). Volovi također pomažu ljudima spašavajući ih od nevolja, brane ih od vukova, zmija otrovnica

te utapanja. Volovi se silno vežu za svoga gospodara: mogu oboljeti, čak i umrijeti od tuge zbog njegova nestanka ili ako ih gospodar proda (Baranowski, 1967: 180). Te životinje, spore i nimalo agresivne, postale su također sinonimom za ustrajnost i strpljivost. Uzrečice kao što su “radi kao vol”, ili “strpljiv je kao vol” danas se redovito rabe kad se žele opisati nečije karakterne osobine, i to s pozicije nadređenog.

Krava je bila zoomorfni ekvivalent ženi. Trag ovog uvjerenja može se naći u formuli koju izgovaraju ženidbeni posrednici u većini poljskih pokrajina koji, dolazeći u kuću mlade djevojke – kandidatkinje za mladu, pitaju: “Imate li možda koju malu junicu za prodaju, jer mi bismo jednu kupili?” (Maj, 1987: 17; Kolberg, 1964b: 143). Krava se povezivala i s domenom plodnosti, materinstva. Ona je bila hraniteljica. Sa željom da osigura obilje masnog mlijeka, seljak bi na Badnjak odnio u staju tanak listić beskvasnog kruha (oplatek), da bi mlijeko bilo bijelo i jedan orah, da bi bilo masno (Simonides, Kowalski, 1991: 275). Vjerovalo se da je laktacija krave bila predmetom magijskih radnji vještica, koje su mogle crpsti mlijeko za svoje krave. Zato je postojao cijeli niz postupaka koji su trebali štititi od vještica. Jedan od njih bila je apsolutna zabrana davanja bilo čega izvan gospodarstva nakon zalaska sunca, a posebno mlijeka.

Bik obuhvaća različitu simboliku. U brojnim kulturama on predstavlja snagu, vitalnost i plodnost. Ne iznenađuje stoga njegova prisutnost u obredima kojima je cilj oslobađanje spolne energije i obnova prirode. Ovdje se treba podsjetiti na turoña, koji se pojavljivao među božićnim pjevačima ophodnicima. Crna rogata maska s klepetavom gubicom, izrađena po uzoru na tura u 17. st., simbolizirala je vitalnost kao i bik. Tur je predstavljao obnavljanje snaga prirode. Nakon intenzivnog poskakivanja i vrtnje, pada na zemlju, praveći se da je nasmrt izmoren, da bi nakon toga opet oživio. Bikovi su, kao životinje s posredničkim osobinama, bile učinkovite u uspostavljanju zaštitnih granica. Na jugu Velike Poljske naišli smo na običaj, poznat i u drugim slavenskim prostorima. U slučaju zaraze, ore se uokolo sela s parom bikova-blizanaca, kako se bolest ne bi vratila (Januszkiewicz, 1971: 176).

Konji su u selima zamijenili “svete” volove kao blago za vuču, ali nisu uspjeli zadobiti jasnu pozitivnu simboliku koja bi im dopustila da se smjeste na granicu zemaljskog i nebeskog svijeta, te da ispunjavaju funkciju medijatora između čovjeka i Boga. U brojnim kulturama konj je bio ambivalentna životinja: vezuje se za carstvo mrtvih i lunarna božanstva, a pojavljuje se i kao simbol solarnih božanstava (Kowalski, 1998: 236-237). U narodnim vjerovanjima njegova je uloga bila, u najmanju ruku, također neodređena. Često je smatran nečistom životinjom, koja ima bliske odnose sa silama zla (Moszyński, 1967: 559). Prema vjerovanju konjem je upravljao sam vrag (Tomici, 1981: 34). On je mogao posuditi svoj izgled različitim demonima, pa i samom vragu (Pelka, 1987: 50). Vrag se pojavljuje u brojnim narodnim legendama u čovjekovu obličju, na mjestu stopala sakrio je konjsko kopito. Zbog činjenice da je konj bio u vezi s demonskim bićima, mogao se svaki kontakt s njim smatrati opasnim. U okolici grada Lublina rašireno je vjerovanje koje kaže da “ne valja prijeći preko mjesta gdje se konj valjao u blatu ..., jer čovjek može dobiti strašne bolove u želucu, ili mu na nogama i na rukama izrastu bradavice” (Kolberg, 1962b: 129). Istovremeno je i sam konj mogao biti izložen snažnom djelovanju demona. Od njih se mogao štititi različitim apo-

tropajskim sredstvima, kao što su pločice od mesinga, jagnuši, crvene vrpce ili krpe obješene na ormu, koji su svojim zvukovima ili svojom bojom tjerali opasne sile. Zahvaljujući povezanosti s onostranim svijetom i konj je mogao zaplašiti zle sile i biti od velike pomoći kod liječničkih postupaka. Zato je još četrdesetih godina 19. stoljeća u okolici Krakova postojao običaj stavljanja konjske lubanje na ograde ili u staju iznad jasli (Kolberg, 1962a: 106). Smještene na krajevima ograda, trebale su braniti sve stanovnike od štetnih utjecaja i zaraza. Također se vjerovalo da imaju tajnu moć koja štiti od lopova (Biegieleisen, 1929a: 531). Konji su mogli služiti kao znamenje. Promatralo se njihovo ponašanje za vrijeme trajanja obreda prijelaza, naročito za vrijeme svadbi i pogreba. Rzanje konja pretkazivalo je sreću i blagostanje mladih supružnika, kao i susret svadbene povorke sa ždrebetom. Nasuprot tome, posrtanje konja ili prevrtanje kočije kojom se prevozi mladi par na vjenčanje daje naslutiti smrt jednog od supružnika (Kowalski, 1998: 240). Zaustavljanje konja koji prevoze pokojnika na groblje pred nekom kućom bio je znak da će netko od ukućana iz te kuće uskoro umrijeti. Konj je mogao vidjeti sve što je drugim smrtnicima bilo nevidljivo. Ako bi konj upregnut u pogrebna kola kopao nogama na mjestu, to je bio znak da se smrt zaustavila u tom kraju i da će netko u selu vrlo skoro umrijeti (Zadrożyńska, 1988: 123-125). Konj se u narodnoj kulturi pojavljuje i kao simbol plodnosti i blagostanja. Otuđa i njegova nazočnost u obredima kojima je svrha poticanje prirode na život te oslobađanje snage rasta i razmnožavanja. Tu su zadaću ispunjavale skupine božićnih pjevača obilazeći selom u vrijeme zimskih blagdana, kao i maskirane osobe koje su posjećivale stanovnike sela za vrijeme poklada. Među mnogobrojnim životinjskim likovima često se pojavljuje i lik konja. Oni su pjevali:

”Gdje konj prođe,
raž niče.” (Dworakowski, 1964: 55).

Na jugu Poljske čak bi živu životinju uveli u kuću (Klimaszewska, 1981: 135). Do Prvoga svjetskog rata na teritoriju Dobrzyña djever bi za vrijeme svadbe ujahao ili barem uveo konja u kuću kako bi osigurao plodnost i blagostanje (Karwicka, 1979: 169). Konj je personificirao senzualnost i erotski užitak. Mnogobrojne pjesme i pripjeveri svjedoče nam da konj nalazi svoje mjesto u kontekstu nekih postupaka prilikom prošnje i tjelesne ljubavi. One govore o ljubavniku koji dolazi mladoj djevojci na bijelom konju, “napojiti konja” ili “nahraniti konja”. Taj je motiv bio čest u pripjevima svatovskih pjesama.

Koza je smatrana “đavolskim stvorenjem”. Govorilo se da ju je sam vrag napravio od ilovače. Vjerojatno ju je ta veza s đavlom učinila otpornom na vradžbine. Štoviše, ona je svojom prisutnošću u staji mogla štiti i druge životinje od uroka. Stoga su u okolici Pogórza uzgajali koze kako bi osigurali zaštitu kravama (Grybel, 1965: 92). I u okolici Lublina jarac je štiti konje (Kolberg, 1962b: 143), dok se u pokrajini Orawa vjerovalo da su koze plašile štakore. Kozje mlijeko isto je imalo zaštitnu funkciju. Dodano mlijeku krave, čuvalo je od uroka (Kowalska-Lewicka, 1980: 126-127). Među božićnim ophodnicima bila je i koza (Slika 2). Najčešće ju je predstavljao dječak prekriven ovčjom kožom, a u rukama je držao glavu koze izrezbarenu od drveta s pokretnom čeljusti. Ona je rogovima bockala mlade djevojke zavodeći ih (Dworakowski, 1964: 46).

Koza je simulirala smrt i uskrsnuće. Božićni ophodnici recitali bi: “Gdje koza prođe, tu raž niče, gdje udari rogom, nikne stog raži.” (Klimaszewska, 1981: 136). Svrha toga obreda bila je probuditi mrtvu prirodu, osigurati plodnost žena i obilan rod zemlje. Prisutnost koze u pokladnim povorkama imala je isto značenje.

U ruralnom tradicijskom društvu pas je budio ambivalentne osjećaje. S jedne je strane smatran nečistom životinjom, povezanom sa svijetom zlokobnih duhova, s druge pak strane bio je čovjekov pratilac i vjerni sluga. Budući da je posjedovao mnoge crte karakteristične za vuka, povezivali su ga sa svijetom ktoničkih božanstava, odnosno sa smrću. Zabilježene su njegove veze s mjesecom i s noći (Kolberg, 1962b: 130). Katkad su u njemu ljudi vidjeli inkarnaciju samog đavla. Lik psa, osobito crnog, mogao je utjeloviti različita demonska bića (Pelka, 1987: 54). Govorilo se da je pobješnjeli pas opsjednut zlim duhom (Kolberg, 1962b: 130). Pas je igrao ulogu posrednika između ljudi i “onostranog svijeta”. Upravo je zato baš on mogao prepoznati zle duhove i svojim ponašanjem upozoriti ljude na njihovu prisutnost. Vjerovalo se da predosjećajući dolazak smrti. Njezinu bi prisutnost najavljivao lavežom ili zavijanjem, s glavom okrenutom prema kući ili spuštenu prema zemlji (Karwicka, 1979: 172). Pomagao je predviđati budućnost. Djevojke, koje su željele doznati hoće li se udati i za koga, na Badnjak, Novu godinu ili na Svetog Andriju, promatrale su ponašanje psa. Vjerovale su da će njihov zaručnik doći s one strane s koje te večeri čuju lavež psa. Ako su u noći na Svetog Andriju u snu vidjele psa, bio je to loš predznak koji je upućivao da će ostati stare cure (Kowalski, 1998: 448). Pas je bio vrlo koristan u čaranju jer je, prelazeći granicu “ljudskog” svijeta, mogao osloboditi čovjeka nečistih sila i bolesti. U okolici grada Lublina majke su kupale bolesnu djecu u vodi koja je sadržavala trave, a zatim bi je prolijevale po tuđem psu kako bi “odnio bolest iz kuće” (Kolberg, 1962b: 162). Također se vjerovalo da može spriječiti uroke. Rašireni način zaklinjanja sastojao se u izricanju formule korištene sve do naših dana – “nek sudbina prijeđe na psa”, koja se izgovarala nakon nekoga sretnog događaja ili kakve pohvale a koja je mogla izazvati neželjene posljedice, izokretanje sreće. Pas ima, prema vjerovanjima, i terapijska svojstva. Pasje salo poznato je kao iznimno dobro sredstvo za liječenje različitih bolesti. Štoviše, u nekim se sredinama popularnost ovoga specifičnog lijeka zadržala sve do naših dana! Kršćanstvo je odigralo važnu ulogu u obnovi ugleda pasa. Jedna poznata legenda predstavlja psa i mačku kao čovjekove dobročinitelje. Iz samilosti prema njihovoj sudbini, Bog je ipak ostavio preostale vlati žita kada je, ljutit zbog čovjekovih grijeha, krenuo uništiti svoje darove (Kolberg, 1964a: 180).

Mačka je kod seoskog stanovništva budila sasvim osobito poštovanje. Njezin noćni život i nepotčinjeni karakter izazivali su stanovitu zabrinutost. Vjerovalo se da održava kontakt sa svijetom demona i pomaže sotonu. Osobito su crne mačke izazivale sumnju zbog svoje boje: “Zbog toga se gotovo uvijek crnu mačku naziva sotonom ... Njezine oči koje svijetle u tami, električne iskre koje se stvaraju kad je se miluje po leđima, niz dlaku i u suprotnom smjeru, navode se kao dokaz da crna mačka nosi u sebi pakleni oganj” (Kolberg, 1962b: 131). U okolici Chelma postojalo je vjerovanje da se na vrhu mačkina repa krije zmija koja bi izlazila svake sedme godine (Dworakowski, 1964: 203). U brojnim pričama i legendama figurirala je kao “asistent” vješticama i

vračarama. Uvjerenje da u njenom tijelu postoje skriveni demoni dolazi do izražaja u postupcima kojima se tjeraju zle sile koje prijete ljudima. Stoga ih često tuku u raznim obredima, tjeraju ili čak ubijaju. U inkvizicijskim procesima spaljivali su ih na lomači, usmjeravajući očisnu snagu ognja protiv sotone (Kowalski, 1998: 241). Slično značenje povezano je s običajem, koji se izvodi u pokrajini Kujawya, nazvanog “pogubljenje svirača”. Na pokladni utorak prevozilo se svirača, zajedno s mačkom i posudom pepela, na kolicima do granica sela. Svirača bi bacili u jarak (granica!), posipali pepelom i ločili mačku. Mačka u bijegu predstavljala je sviračevu dušu gonjenu iz sela. Pogubljenje svirača simbolizira kraj pokladnog vremena – razdoblja obrnutog reda, personificirajući nestalnost onozemaljskog svijeta (Zadrożyńska, 1985: 79-80).

Identifikacija mačke sa smrću objašnjava smisao jednoga drugog običaja iz okolice grada Radoma, zvanog kusaki. Posljednja tri dana karnevala, takozvani “kratki dani”, prolazili su u znaku zabave i povorki maskiranih osoba. Kulminacija je događaja suđenje Smrti, koje završava izricanjem osude na odsijecanje glave. Dok je krvnik simulirao smaknuće Smrti, nju liže crna mačka, simbol njezine crne, opake duše (Ogrodowaka, 1996: 131-132). Postojala je formalna zabrana konzumiranja mačkina mesa. Oskvrnuće te zabrane moglo je prouzročiti pojavu bolesti – duševnog skretanja i gubitka vida, kao posljedice nedozvoljenog kontakta s onostranim (Kowalski, 1998: 243). Istovremeno, postojalo je i vjerovanje da osobu koja bez razloga nanese zlo mački ili je ubije, može stići kazna. Zbog tih mračnih veza mačka je često smatrana čovjekovim neprijateljem. “Narod potvrđuje da se mačka sedam puta tijekom noći približava čovjeku kako bi ga pojela, ali svaki put kada počne moliti (presti), ona zaboravlja tu namjeru” (Kolberg, 1964a: 180). Čak su je krivili za neuspjeh kod pečenja kruha. Tijesto se loše dizalo ako je mačka (ili pas) omirisala naćve (Dworakowski, 1964: 227). Raznim je načinima, ponekad ipak bilo moguće smanjiti njezin štetni utjecaj. Jedan je od njih rezanje vrha repa, koji sadržava otrov ili bijes (Dworakowski, 1964: 203). Budući da je demonsko biće, mogla je biti krivac za pojavu određenih bolesti. Vjerovalo se da čovjek može oboljeti od tuberkuloze ako nehotice prolije vodu po mački, ili ako proguta koju njezinu dlaku. S druge pak strane, kao životinja s posredničkim sposobnostima, mogla je pomoći čovjeku da se otarasi određenih nevolja. Bilo je potrebno prenijeti bolest na mačku polijevajući je vodom, u kojoj se prije toga prao bolesnik, ili pak s bolesnika skinuti uroke u njezinoj prisutnosti (Kowalski, 1998: 244). Naravno, vrlo učinkoviti bili su i svi lijekovi za čiju su pripremu korišteni dijelovi mačkina tijela, pogotovo crne, riđe ili pak mačke ubijene u ponoć. Poznavajući tajne nedostupne ljudima, mačka je mogla prorēći događaje koji su se imali zbiti. Osobito je crna mačka bila zloslutni prorok. Susret s mačkom u ponoć – doba koje je očigledno pripadalo zlim silama – značio bi skorou smrt (Kowalski, 1998: 244). To je zahtijevalo poduzimanje određenih mjera zaštite. Čim bi je ugledali “oni čine znak križa, zatim bježe za njom vičući ‘odlazi u grmlje, odlazi u šumu’” (Kolberg, 1962b: 131). Sve do naših dana prelazak mačke preko puta označava neuspjeh. Treba se što prije okrenuti ili krenuti drugim putem, kako ne bismo prešli preko linije koju je zacrtala mačka.

Symbolika ptica u narodnoj poljskoj kulturi vrlo je raznolika. Izuzetno je značajna činjenica da su se ptice mogle osloboditi zemaljskog poretka i vinuti sve do božanskih

bića i nebeskih duhova, no i do onih koji su živjeli u prostoru podzemnog kraljevstva. Zbog toga su bile predodređene za ulogu posrednika. Neke od njih nestajale bi iz ljudskog okružja u zimskom razdoblju, a to bi se povezivalo s njihovim boravkom u onostranom svijetu. Razlikovale su se ptice sklone čovjeku i one manje mu sklone. Crne ptice, koje žive noću, grabljivice su i hrane se strvinama, budile su strahopoštovanje, jer su ta obilježja mogla biti znakom njihove povezanosti s podzemnim svijetom. Druge su bile tretirane kao izaslanici neba: zasipane su štovanjem i prinose im se darovi. Za vrijeme prve sjetve u pokrajini Mazowsze izgovarala se formula: “Prvo bacam za Tebe, Bože moj, za ptice nebeske, podzemne kukce, pa za sebe. Daj da prokljuje, Bože moj.” (Dworacowski, 1964: 129-130). Prema vjerovanju, kako ptice tako i različiti dijelovi njihova tijela imaju moć zaštititi čovjeka od zla. Zato često nalazimo perje kao elemente odjeće, pogotovo one koja se nosila u obredima prijelaza ili one koju su nosili ljudi izloženi opasnostima (na primjer, rudari). Kao posrednička stvorenja ptice su se rado promatrale sa svrhom predviđanja budućnosti. Njihovo ponašanje govorilo je kakvo će biti vrijeme ili žetva, pomoću njega su se dešifrirali bračni planovi itd. Vrlo rašireno bilo je vjerovanje da se u liku ptica kriju duše ili demonska bića. Duše dobročinitelja – obično su bijele ptice, a duše zlobnika – crne.

Simbolika pijetla naročito je zanimljiva. Vjerovalo se da njegov pjev posjeduje osobitu moć: tjerao je noć i omogućivao dolazak suncu. Istom tom moći mogao je pobijediti sile kaosa i demone povezane s tamom. Tragove istih vjerovanja možemo pronaći u brojnim pričama, u kojima pjev pijetla jasno odvaja dva paralelna svijeta – onostrani i ljudski. Dok pijetao pjeva, kidaju se čini, predmeti poprimaju svoja uobičajena svojstva, demoni nestaju, a magijska moć đavla gasi se. Imao je snažne apotropijske moći. Figure limenih pijetlova na krovovima i zvonnicima trebale su štititi cijeli kraj od tuče, udara groma i demona. Mogli su preuzeti na sebe djelovanje zlokobnih sila i prenijeti ga u drugi svijet. Zato su ljudi prvo puštali pijetla ili kokoš da prijeđe prag nove kuće; vjerovali su da tako štite od smrti onoga koji prvi uđe u kuću (Maj, 1987: 70). Neki dijelovi ove ptice imali su i zaštitna svojstva – oštri čaporci i perje koristile se u različitim magijskim i terapijskim postupcima. Pijetao se svrstava u domenu plodnosti. Među poljskim proljetnim obredima nalazi se i običaj obilaska sela s pijetlom. Mladež ga je nosila od kuće do kuće pjevajući hvalospjeve posvećene Kristovoj mucu i moleći darove. Nešto kasnije mladići su posjećivali, uglavnom, kuće u kojima žive djevojke za udaju, ali u svojoj prvotnoj verziji taj je ophod imao za cilj probuditi prirodu u proljeće (Klimaszewska, 1981: 137). Pijetao kao simbol muškosti nije se zaobišao ni tijekom svadbenog slavlja. U prvoj bračnoj noći smjestili bi ga pod krevet, kako bi zaštitio mladi bračni par od zla i na mladoženju prenio svoju neustrašivost (Kowalski, 1998: 221).

Neupitno mjesto u skupini iznimno važnih “božanskih” ptica zauzimale su rode. Vjerovalo se da one posjeduju brojne ljudske osobine, a ponekad bi se njihovo podrijetlo vuklo od ljudi, kao na primjer organizacija obitelji ili njihovo socijalno ponašanje (Kolberg, 1962b: 138). Pridavali su im moć razlučivanja dobra i zla: “ako netko u krugu njihova sjedišta, tamo gdje imaju gnijezdo, učini kakvo sramno djelo, one će to zasigurno primijetiti i više nikad neće doći živjeti na to mjesto” (Kolberg, 1962b: 137).

Seljaci su bili vrlo blagonakloni prema njima, davali su sve od sebe kako bi ih potakli da sagrade svoje gnijezdo na njihovoj kući. U nekim krajevima pekli su čak specijalne vrste kruha za njihov dolazak, koje su na sjeveroistoku Poljske nazivali “rode” ili busłowe łapy – rodine noge (Zadrożyńska, 1985: 27-28). Pretpostavlja se da je to nekoć bila vrsta žrtve namijenjena pridobivanju naklonosti ovih ptica. Njihova je prisutnost trebala na stanare tih domaćinstava privući blagoslov i blagostanje te ih štiti od zla. Ubiti rodu ili joj učiniti nešto zlo smatralo se teškim prijestupom: “... tko bi ubio rodu ili uništio njezino gnijezdo i stablo, navukao bi na sebe oblake i gromove” – upozoravalo se u okolici Krakova (Kolberg, 1962a: 111). Govorilo se da je roda, došavši početkom proljeća, sa sobom donijela ključeve “koji otvaraju” zemlju i “oslobađaju” biljke (Kowalski, 1998: 32). Zato je jedan od likova među maskiranim osobama koje obilaze kuće za vrijeme božićnih blagdana ili karnevala, često lik rode. Uloga te maske bila je probuditi vitalne sile još uspavane prirode i osigurati dobre prinose. Važnost ovih ptica, simbola plodnosti, očituje se i u predbračnim znamenjima: vidjeti rodu kako dolazi u proljeće bio je znak mladim djevojkama da će se udati. Danas se kaže da dolazak rode može značiti trudnoću, a maloj djeci se još uvijek govori da ih je donijela roda. Ova ptica, prikazana kako u svom kljunu nosi novorođenče, omiljena je ilustracija na čestitkama koje se šalju povodom rođenja djeteta. U svojstvu posrednika vrlo su cijenjeni proroci. Prema vremenu i načinu njihovog dolaska, kao i prema njihovom ponašanju u gnijezdu gatalo se o vremenu, bogatstvu i zdravlju. “Roda u letu dobar je znak. Tko je u proljeće prvi put vidi dok leti, imat će dobru godinu – tko je prvi put vidi kako sjedi, imat će lošu godinu.” (Kolberg, 1962b: 137). Ako rode same odbace jaje iz gnijezda, bit će dobra žetva, no ako bace mlado iz gnijezda – znak je to gladi i oskudne žetve (Kolberg, 1962a: 111). Pripisivale su im se i terapijske sposobnosti, budući da su boravile s one strane, u svijetu lišenom bolesti i prolaznosti. Zahvaljujući svojim dugim crvenim nogama, rode su bile vrlo učinkovite kod bolesti nogu: “vidiš li prvu rodu dok stoji, to je loše, jer će te boljeti noge ... No, ako je vidiš dok leti, to je dobar znak, kako za tvoje zdravlje, tako i za tvoje noge.” (Kolberg, 1962a: 177) – vjerovalo se u okolici grada Chelma.

Sasvim drugačije osobine pripisivane su gavranima i vranama. Za njih se vezuju značajke koje ih smještaju na samu granicu onostranog i svijeta ljudi (Tomicki, 1981: 34). Govorilo se da su nastali iz iverja drveta iz kojeg je vrag istesao vuka (Tomicki, 1981: 34). Zbog svoga crnog perja, grabežljivosti i činjenice da se hrane strvinama, tretirani su kao nečista bića, gledalo ih se kao personifikaciju demona, pomoćnike vračeva i vještica. Prema vjerovanju iz okolice Lublina, “Kada se crne i sive vrane i čavke skupe na polju pa tamo ostanu duže vrijeme, govori se da su to vragovi koji se spremaju oteti nekog prokletnika.” (Kolberg, 1962b: 145) Učestalim letovima pred zalazak sunca budili su strah. Sumnjalo se da su to zli duhovi koji će uzeti neku izgubljen dušu (Kolberg, 1962b: 145). Zbog posredničkih sposobnosti koristili su se kod vračanja. Njihova veza sa zagrobnim svijetom, razlog je što najčešće donose loše vijesti. I njihov se kreštav glas smatra nosiocem nesreće (Kolberg, 1962a: 112). Još i danas izraz “ne grakći” znači “ne izazivaj nesreću”. Pripisivali su im i sposobnost govorenja ljudskim glasom, što bi koristili da ljude obavijeste o njihovoj sudbini, a osobito o skoroj smrti (Kolberg, 1962a: 112). Vjerovalo se da će uskoro u kući netko umrijeti ako

vrana krilima udara o prozor. Lošim se znakom smatralo i ako vrana tri puta preljeće kuću grakćući iznad nje. Neparan broj vrana na stazi pretkazivao je svađu (Kowalski, 1998: 261). Držalo ih se vrlo korisnima u raznim magijskim postupcima. U gnijezdima vrana moglo se pronaći magijsko kamenje, pomoću kojeg je osoba koja ga je pronašla mogla postati nevidljiva (Kolberg, 1962b: 141). Ove su se ptice, kao i dijelovi njihova tijela, upotrebljavali u terapijske svrhe. U većini aspekata slično se značnije pridavalo sovi. Ona je također zbog svoje grabežljivosti i noćnog života smatrana izaslanikom onostranog svijeta neprijateljskog čovjeku, pa je ljude zabrinjavalo njezino približavanje njihovim domovima. Velike sovine oči i glava koja podsjeća na ljudsko lice bude poštovanje. Nepomičnost koju je dugo mogla zadržati, plašila je ljude, kao i njezin nečujni let te činjenica da obično boravi u osamljenim i mračnim predjelima, "na kraju svijeta" (Kowalski, 1998: 520). Mogla je biti inkarnacija zlih sila. Stoga su dječaci iz okolice Lublina kad bi ugledali sove stali pucati bičevima, kako bi ih istjerali izvan naselja u drugi svijet (Kolberg, 1962b: 144). Samo njihovo glasanje pobuđivalo bi jezu, jer je pretkazivalo tugu i žalost: "Kad sova huče, to je znak nesreće." (Kolberg, 1962b: 144). Njihove veze s ljudima nisu ograničene samo na proricanje loših vijesti. Krivili su ih i za podlosti i ruganje ljudima: "govori se da se riđa sova noću u šumi smije pakostima koje vještice čine ljudima" (Kolberg, 1962b: 144).

U narodnoj poljskoj kulturi, čija je bitna odlika uvjerenje da ima vrlo važnu i korisnu ulogu u svakodnevnom životu – kako na prosperitet čovjeka i njegov rad tako i na njegova dobra – na životinje kao što su miševi i šišmiši gledalo se s izrazito negativnog stajališta. Ta su se bića, koja žive u blizini ljudskih nastambi, smatrala nekorisnim, štetnim i opasnim. Budući da je najaktivniji noću, kada se razmnožava, pustoši i hrani, te živi u rupama, miš se povezuje se s podzemnim silama. Njegova divlja priroda i karakterističan miris ukazuju nam na njegovu povezanost s kaosom i ludilom koji vladaju u onom svijetu. Smatralo ih se inkarnacijama mrtvih duša koje su napuštale tijelo kroz usta (Moszyński, 1967: 557). Vjerovalo se da su bijeli miševi duše mrtvorodene djece. Ponekad bi zmory – demoni koji su mučili ljude, uzimali oblik miša. Ovi mali glodavci sumnjicali su se da održavaju kontakte sa zlim silama. Govorilo se da i mačka nakon što pojede miša "ima bolove u očima", bolove koji su posljedica tog čina (Rožek, 1993: 197). Vještice su se pretvarale u miševe i poput sudbine pratile čovjeka, bavile se njime i njegovim domom (Moszyński, 1967: 698-699). Pretkazivao je i događaje iz budućnosti. U sanjaricama se često nalaze objašnjenja snova o miševima – proročanstvo nesreće, razaranja, smrti. Takvo tumačenje – kao suprotnost plodnosti, prisutno je i u narodnim vjеровanjima koja govore o trudnim ženama. Njima se nije smjelo ništa odbiti, ma što god to bilo, jer se na taj način izazivao gubitak ili uništenje nečega. Smatralo se: "Ako se trudna žena uplaši kad vidi miša, njeno će dijete dobiti na tijelu dlakavi ožiljak." (Wójcik, 1965b: 229), zvan "miš".

Šišmiša su još zvali "leteći miš". Prema vjеровanju poljskog naroda, šišmiš se rodio od miša nakon sedme godine života (Biegeleisen, 1929b: 413) ili od miša koji je pojeo crkvenu svijeću (Czernik, 1985: 122) ili kolač blagoslovljen na Uskrs (Bystoń, 1976: 268). Stanovnici Krakova vjeruju da je to bio miš, koji je sedam godina odolijevao da ga mačka ne pojede, pa je zauzvrat dobio krila. Zbog opnastih krila, crne dlake, ne-

čujnog leta, karakterističnog krika, načina na koji se odmara okrenut glavom prema dolje i njegova noćnog života postao je fenomenom povezanim sa smrću. Držalo se da je prekršio zemaljski poredak. Letio je – a nije bio ptica, niti se rodio iz jajeta, već kao i drugi sisavci; iako je imao krila – nije imao perje. Bilo je to, dakle, neko miješano stvorenje, upisano u graničnu vrstu. Činjenica da živi u napuštenim područjima koja vode u dubine zemlje mrtvih, stvorila je od njega glasnika smrti. U kršćanskoj, ali i u narodnoj umjetnosti, često se prikazivalo đavla s krilima šišmiša. Budući da je bio demonsko biće, pobuđivao je strah. Leteći demoni su se, između ostalog, zamišljali i kao šišmiši (Baranowski, 1981: 120). Vjerovalo se da mogu biti čovjeku izravna prijateljica – sisati mu krv i mozak. Oskar Kolberg je u 19. st. zabilježio u okolici Lublina: “Šišmiši ... su zvani zli duhovi. Pripovijeda se da se oni ... mimoilaze leteći u različitim smjerovima kako bi pronašli čovjeka koji je oženio svoju dušu u paklu; ako ga šišmiš pronađe, zaplete se u njegovu kosu i iščupa glavu prokletnika kako bi mu odnio dušu u podzemlje.” (Kryżanowski, 1975: 207). Također se vjerovalo da je posredovanjem šišmiša moguće dovesti vruga. Pretkazivao je zarazu i smrt (Gaj-Piotrowski, 1993: 350), ali u isto vrijeme, ostavši u bliskom kontaktu s onostranim, mogao je pomoći da se dozna budućnost. Često je korišten u ljubavnoj magiji. Bilo je rašireno vjerovanje da su kosti i kandže šišmiša učinkovite kao pomoć za pridobivanje naklonosti i ljubavi, baš kao i pepeo spaljene životinje, raspršen kradom po odabranoj osobi (Kantor, 1988: 66-67). Šišmiš se također koristio u postupcima zaštitne magije djelujući na osobe i na njihova materijalna dobra. Ljudi bi ih pribijali žive na vrata štagljeva vjerujući da će im osigurati bogatu žetvu. Pričvršćen na ulazu u staju, jamčio je uspjeh u uzgoju, rastu stoke (Biegeleisen, 1928: 318).

”Oh, koliko samo raznovrsnih crva imamo, majko moja! Za svakoga od njih bih skinula cipelu i ubila ga. Niti jedan mi se nimalo ne sviđa.” (Oleǳzki, 1963: 105) – ova-ko danas izražava svoje mišljenje o kukcima jedna stanovnica mjesta Kourpie. U ovoj izjavi možemo primijetiti strah kao posljedicu utjecaja starih vjerovanja. Prema tim vjerovanjima, bića koja mogu letjeti, mogu napustiti ovaj svijet i imati kontakte s nečistim silama i dušama. Prije 1929. godine gradonačelnik Dzikówa Jan Słomka pisao je u svojim memoarima: “Ako je bilo kukaca u čijem bunaru ..., govorilo se da je žena ondje vukla vodu prije svog uvoda, što se uzimalo za veliku osvetu i grijeh.” (Słomka, 1983: 132). Treba pojasniti da je u tradicijskoj narodnoj kulturi žena, prije religijske ceremonije uvođenja u crkvu nakon poroda, to jest, svoje purifikacije, smatrana nečistim bićem oko kojeg se skupljaju zle sile. Prema starim vjerovanjima, duše pokojnika i duše živih – za vrijeme sna poprime oblik kukca ili leptira. U okolici grada Żywicia “kad se prilikom oranja primijeti neki kukac na oranici, zabranjeno ga je ubiti, jer je to duša koja čini pokoru” (Moszyński, 1967: 549). U okolici grada Siedlcea postojalo je vjerovanje koje kaže da duša u liku kukca, bačena u tavu s komadom drveta, “cvili” na vatri (Moszyński, 1967: 549).

Noćnjak – noćni leptir, bio je, prema vjerovanju, predstavnik svijeta izvan granica dostupnih čovjeku. Vjerovalo se da je njegova težnja za samouništenjem na plamenu kakve svijeće najbolji dokaz njegovih specifičnih odnosa sa smrću. Na njega se gledalo kao na personifikaciju duše pokojnika, demona ili vještice. Ubiti noćnog leptira –

dušu, u nekim se krajevima smatralo grijehom. Govorilo se: “Nemoj udariti noćnog leptira: neće ti učiniti ništa zlo, možda je to tvoj djed ili pak tvoj pokojni otac.” (Mozzyński, 1967: 551). Oskar Kolberg je u okolici Lublina zabilježio da bi ljudi, promatrajući noćne leptire kako lepršaju oko svjetla, u njima vidjeli sličnost s pokojnim članovima obitelji, nazivali ih njihovim imenima, križali se i molili na njihovu nakanu (Kolberg, 1962b: 151). Vidjeti noćnog leptira zvanog “mrtvačka glava” moglo je značiti nesreću – kako za kuću tako i za njezine stanare (Kolberg, 1962b: 151).

Pčelu – letećeg insekta koji nam daje med i vosak, zvali su *dobry robacek* – dobra životinja ili pak *świety robacek* – sveta životinja, kao izraz poštovanja prema koristi koju je donosila i njezinoj marljivosti. Uvjerenje koje je jamčilo vezu pčele s nebesima izraženo je, među ostalim, u sljedećim riječima: “Med pada s oblaka, za to je zaslužan Bog, zatim pada na lišće pa na cvijeće, a na kraju ga ubiru pčele” (Olędzki, 1961: 42). Podrijetlo voska, koji je služio, između ostalog, i za proizvodnju svijeća za oltare ili votiva, bilo je izvedeno od nebeske rose. Pčelinji zimski san bila je spona s domenom smrti. Bilo je zabranjeno ubiti je. Naime, pčela je zahtijevala ophođenje s velikim poštovanjem i obzirnošću. Govorilo se da pčela “radi na slavu Bogu i na korist ljudima” (Dworakowski, 1964: 207). Ona ne “ugiba”, već “umire” ili “usne” (Olędzki, 1961: 39-40; Grybel, Madzik, 1965: 121). S pčelama se razgovaralo. Zbog straha da ne bi umrle kao i njihov gospodar, roj pčela osjetio bi pčelarevu smrt i probudio se u tom trenutku. Vjerovalo se da bi pčelar trebao “prodati pčelinjak prije smrti ..., jer ostali članovi obitelji neće imati tako dobre rezultate i izgubit će ih. Pčele još manje uspijevaju kod nekog tko ih kupi nakon smrti prethodnog vlasnika” (Kolberg, 1962b: 150). Isto tako, lopov koji ukrade roj pčela ne može očekivati da će prosperirati, može čak izgubiti pčele koje je imao. Pčelare i njihove prethodnike zvane *bartnicy* – uzgajivače divljih pčela, ljudi su smatrali vračevima, osobito ako su bili uspješni u poslu. Sumnjalo se da se oni u tu svrhu koriste različitim magijskim postupcima, među kojima i svetogrdem, ako u košnicu stavljaju ukradenu hostiju. Magijska svojstva pridavala su se košnicama u dupljama stabala, a posebno onima u antropomorfnom obliku (na primjer, Svetog Ambrozija ili redovnika) ili zoomorfnom obliku (liku medvjeda). Takva je košnica privlačila zlo na sebe i tako štitila pčele i njihove proizvode.

Život gmazova i vodozemaca bio je vezan za vlažne ili močvarne predjele, te za mračne, često i podzemne prostore. Njihov karakter kao i činjenica da posjeduju blistavu kožu, katkad i sklisku, prekrivenu ljuskama, od njih su stvorili ktonička bića. S obzirom da spadaju u tu skupinu, zmije su se smatrale lunarnim životinjama, zbog cikličkog mijenjanja kože, koje je simboliziralo ponovno rađanje u novom izgledu. Povezivali su ih s prolaznošću vremena i metamorfozama. Na njih se gledalo kao na nečista bića, jer ujedinjuju brojne karakteristike svojstvene drugim životinjama. Zmija je gmizala po tlu, plivala u vodi i, poput ptica, rađala se iz jajeta. Poistovjećivala se istovremeno s onim što se nalazi s ove i s one strane granice. Vjerovalo se da se u njoj utjelovljuju bogovi, ali i demoni. Od pradavnih vremena pojavljuju se zmije u mnogim mitovima. Dostupni etnografski izvori pokazuju, međutim, da je u narodnim vjervanijima zmija imala ambivalentno značenje – istovremeno destruktivna snaga kri-va za kaos i smrt (zbog otrova), te stvaralačka snaga, darovatelj dobra, simbol života i plodnosti. Taj je simbolički dualizam najvidljiviji u jedinstvu zmije muškog roda –

usporedbom muškoga spolnog organa s faličkim oblikom gmaza, i istovremeno zmije ženskog roda, povezane s ciklusima i s nečistim, što joj se imputiralo u narodnoj kulturi. Narodno znanje ubrajalo je u skupinu zmija kako riđovke tako i bjelouške i sljepiće, koji su zapravo gušteri. Većina vjerovanja ticala se mitskih bića – zmajeva, koji su prema univerzalnim pretpostavkama bili povezani sa zmijama bliskim srodstvom. Kao predstavnik noći, zmija je bila neprijatelj svjetla, sunca i života. Mislilo se da riđovke, grijući se na suncu, crpe ili piju sunčevu energiju. Zmija klizajući po travi uzrokuje njezinu suhoću, a plivajući u vodi – truje ju (Biegieleisen, 1929a: 105). Kontakt sa zmijama olakšava primanje svojstava karakterističnih za onostrano. Govorilo se “tko pojede kuhanu bijelu zmiju, taj će razumjeti jezik svih životinja, te bi mogao vidjeti duhove kako se dižu u zrak” (Kowalski, 1998: 583). Kruna ukradena zmijskom kralju učinila bi svoga novog vlasnika osobom s univerzalnim znanjem. Zmije i zmajevi čuvari su podzemnog svijeta, stanovali su na ulazu u zemlju mrtvih, nadzirući skriveno blago ili “vodu života” koja je čuvala zdravlje, život i mladost. Njih su sretali tragači blaga, junaci iz bajki. Onaj tko bi pojeo zmiju živu ispečenu, mogao je vidjeti mjesto gdje je skriveno blago.

Budući da su mogli ostvariti kontakt s onostranim svijetom, gmazove se smatralo inkarnacijama vještica, odakle i narodno vjerovanje da oni “kravama uzimaju mlijeko”. Međutim, ljudi su poznavali i učinkovita sredstva za borbu protiv tih postupaka. Kao stanovnici granične zone, mogli su mijenjati oblik, čak se i preobraziti u druge životinje. Vjerovalo se da nakon sedam godina zmija postane riđovka s krilima ili zmaj sa sedam glava (Kowalski, 1998: 583). Na zmajeve se gledalo kao na pomoćnike planetnicy, pomagače kod premještanja oblaka. “Takav zmaj rađa se iz zmije ili iz žabe, te izrasta ogromnih dimenzija ... Katkad zmaj prsne, tada na zemlju pada tuča.” (Pełka, 1987: 67). U skladu sa svojim dvostrukim karakterom zmija može biti i zaštitno božanstvo. Brojne priče potvrđuju da su još početkom 20. st. na čitavom teritoriju Poljske postojali tragovi pradavnog kulta zmije (Czernik, 1985: 185-195). Seweryn Udziela opisao je ovako ovaj arhaični kult: “Sve što naš narod pripovijeda o ovoj temi nema veze s mjesnom zmijom, nego s jednom drugačijom zmijom, mitskom ..., koju nitko ne može vidjeti. Zovu je zmija, ali još češće reptil ... Stanuje u svakoj brvnari, u staji, u konjušnici, i tamo u zemlji, u rupi pod pragom, ispod ognjišta ili drugdje, ima svoje gnijezdo. Boravi isto tako u šumi ... Kažu da je velika, ogromna ...” (Czernik, 1985: 189-190). Opisi potvrđuju držanje zmija u kući ili na gospodarstvu, najčešće bjelouški, koje bi se hranilo i pojilo. Pripovijedalo se da živeći na seljačkom domaćinstvu zmija “doji krave, omotavši se oko njihovih nogu, i tako osigurava obilje kravljeg mlijeka” (Świętek, 1893: 31). Činjenica da zmija stanuje u ograđenom prostoru bio je dobar predznak (Moszyński, 1967: 563). U okolici Krakova vjerovalo se: “da će se onome, pod čijim se štagljem pojavi zmija, njegovo dobro udvostručiti” (Udziela, 1886: 21). Udaranje ili ubijanje zmije moglo je privući nesreću pa i samu smrt. Franciszek Gawełek, folklorist, prisjeća se kako je u djetinjstvu, zajedno s drugim dječacima, ubio jednu bjeloušku, misleći da je zmija: “jedan stari pastir koji je to primijetio, ukorio ih je, i upozorio da su počinili grijeh, uzeo je ubijenu zmiju i zagrlio je” (Moszyński, 1967: 562). Zmija je istovremeno bila izvor opasnosti, odgovorna za bolesti i zaraze. Među ostalim, vjerovalo se “da je zabranjeno uhvatiti zmiju rukom, jer bi se

ruka osušila. Tko bi uzeo u ruku travu ili zemlju po kojoj je bjelouška prošla, koža bi mu otpala s ruke tako da ni liječnici ništa ne mogu” (Udziela, 1886: 21). Koristili su je u mnogobrojnim magijskim postupcima. Dijelovi njenog tijela mogli su predstavljati zaštitu od zlih sila, no mogli su, isto tako, poslužiti za bacanje čini ili izazivanje smrti (Moszyński, 1967: 341). Postojale su upute pomoću kojih su se dobivali učinkoviti otrovi, ali i lijekovi. Vjerovalo se da se otrov riđovki bolje apsorbira s kruhom, a tada se trpe i užasni bolovi. Među terapijskim proizvodima cijenila se, uz ostalo, i mast riđovke, koja se koristila za mazanje rana, ali također i vodka “à la riđovka”, s ovim reptilom udavljenim u tekućini, koja učinkovito štiti od groznice.

Žaba je, s jedne strane, promatrana kao ktoničko biće, u savezu s podzemnim svijetom, sa smrću i noći, a s druge se pak strane, zbog njezine povezanosti s vodom, brojnog potomstva i metamorfoza tijekom razvoja, na nju gledalo kao na vodeno i lunarno biće. U poljskoj narodnoj kulturi žabu se smatralo nečistom, demonskom životinjom. Ona je bila i vještici dodatak, sastojak za pomade i magijske napitke. Osobito su žabe krastače bile neomiljene. Njih se u većini europskih zemalja ubijalo kako bi se vješticama otežalo vraćanje. Vjerovalo se da su žabe utjelovljenje vještica ili zlih duhova (Slika 3). I demon zvan zmora uzimao je njezino obličje. “Zmora je bila pribijena čavlom ili šilom na zid ili na dasku, a radi li se o žabi – vilama ... S izlaskom sunca zmora se trebala vratiti ponovno u svoj oblik ... Ubijena žaba u narodnim bi se pripovijetkama pretvarala u žensko truplo s oštricom vila ili noža zabodenom u srce.” (Baranowski, 1981: 72). Vjerovalo se da žaba krišom stavljena u krmu može kravi uzeti mlijeko. Bojali su se njezinog pogleda, a njezinoj slini pripisivali moć osljepljivanja. Žaba može ući u tijelo onoga tko spava, uzrokujući tako bolest ili kruljenje u trbuhu. Svaki kontakt s njom može biti uzrokom brojnih patnji, pa čak i smrti. U razdobljima kad bi se žabe izuzetno namnožile, očekivala se pojava neke zaraze. Dodirujući ih, ljudi su se izlagali različitim bolestima kože, bradavicama. Upala sluznice u ustima ili upala usne šupljine kod dojenčadi, obično se nazivala “žabice”. Stavljanjem žive žabe liječio bi se prišt na prstu (kukac) i omogućivalo protudjelovanje na ugriz zmije (smatralo se da ona otrov preuzima na sebe). Žabu nisu koristili samo u liječenju već i u kozmetičkim tretmanima, jer prema vjerovanju: “tko želi imati crnu kosu, treba je prati u vodi u kojoj su se kuhale žabe krastače” (Udziela, 1886: 20). Što se tiče plodnosti, ona je također bila vrlo korisna u ljubavnoj magiji.

Danas je poznavanje divljih životinja u većem dijelu zemlje relativno slabo. Smatra se da nisu od veće koristi: “... koja korist od njih, kada ih se ne može uhvatiti” (Dzierzgw, 1981: 104). U prošlosti su životinje kao što su jelen, medvjed ili vuk zauzimale važno mjesto u narodnoj kulturi.

Jelen – veličanstvena životinja s granatim rogovima, sličnim zrakama sunca ili granama drveća, koje svake godine odbacuje, bio je spona sa suncem. Simbolizirao je muževnost, plodnost i obilje. Otuda vjerojatno potječu brojne figurice jelena koje se susreću među figuricama drugih životinja na nowe latka (novim godinama) – vrsti obrednog kruha koji se priređuje za Novu godinu. U mjestu Kourpie vješa se u svetom kutu jedan kolut s figuricama životinja, kako bi se osigurala životna snaga, plodnost i zdravlje. Razmrvljene, te su se figurice bacale kokošima u želji da budu što bo-

lje nesilice, te bi se podijelile ukućanima za zaštitu od bolesti (Kubiak, Kubiak, 1981: 31). Male figurice jelena, koje su se zajedno s drugima sličnim figuricama nalazile na svatovskom obrednom kruhu – korowaju, imale su isto značenje. U tradicijskom seoskom društvu svadba je postavljala pred mladi bračni par odgovornost da stvore novi život, kako u smislu nastavka ljudskog roda, tako i u perspektivi održavanja plodnosti polja i uspješnosti u uzgoju stoke (Kubiak, Kubiak, 1981: 75 i ost.). Nesvjesno proizvodnje simbolike vitalnosti može se pronaći u brojnim prikazima krajolika koji predstavljaju jelena za vrijeme parenja, a koji se još i danas tako često mogu vidjeti u domovima. Jelen je bio povezan s Drvom života, bio je jedna od kozmičkih životinja. To se odražava u oblicima poljskih narodnih *découpagea*. Uz ptice, upravo je jelen najčešće zastupljena životinja u *découpageu* zvanom *leluja*, izrađenom u obliku drveta ili cvjetne grane. Trag davnih spona sa solarnim božanstvima možemo pronaći u hagiografskim pripovijetkama i legendama, koje govore o pojavi čudesne svjetlosti, križa ili monstrance među jelenjim rogovima (Seweryn, 1949: 44). Vjerovalo se da su divljina i vitalna snaga jelena razlog zbog kojeg rogovi te životinje mogu igrati zaštitnu ulogu protiv demona i upotrebljavati se u proizvodnji afrodisijaka. Rogovi jelena koristili su se u medicini i magijskim postupcima.

Kao što je jelen solarna životinja, medvjed i vuk dio su skupine lunarnih životinja. Medvjed je predodređen za člana te skupine zbog svog ponašanja, a napose zbog zimskog sna. Njegov nestanak u zimskom razdoblju značio je odlazak u Drugi svijet, u zemlju pokojnika. Činjenica da odlazi s onu stranu, dopuštala je da ga vide kao posrednika u kontaktima između podzemnog svijeta i svijeta živih. Njegov opasan izgled, snaga, divljaštvo, te zastrašujuće glasno rikanje, pridonosili su da se na njega gleda kao na predstavnika onostranog. Plašio bi i svojim gustim krznom. Strah je bio uporište tabua koji je zabranjivao upotrebu njegovih imena koje se, stoga, nadomještalo raznim parafrazama. Budući da je obitavao u onostranom svijetu, odande je donosio znanja koja pomažu u njezi. Držalo se da mu njegova mudrost osigurava i svijest o pravednosti (Kowalski, 1998: 344). Vladalo je uvjerenje da se ne hrani strvinama, a dokaz je tomu da se čovjek od njega može obraniti praveći se mrtvim. Zahvaljujući kršćanstvu, ovaj je poganski posrednik postao inkarnacija sotone i personifikacija mnogih grijeha. Međutim, u božićnim obredima, koji se održavaju prema narodnom vjerovanju, u trenutku važnih preobrazbi kozmosa, medvjed se pojavljivao u skupinama božićnih pjevača ophodnika. Ljudi omotani dlakavim medvjedim kožama (Seweryn, 1949: 18), obećavali bi, zajedno s drugovima, obilje ljudima i gospodarstvu. Medvjed je prisutan i u maskiranim pokladnim skupinama, koje su posjećivale domove u pokrajini Mazoviji (Kolberg, 1963: 121). Ono što je bilo dlakavo, bilo je u uskoj vezi s bogatstvom i napretkom. Dlakavi je medvjed imao doticaja s dijelom kozmosa gdje vlada obilje svih dobara. Odjeci ovih vjerovanja mogu se uočiti na starijim fotografijama male djece. Golo dijete bilo je položeno na krzno, a ta se činjenica nije povezivala s davnom simbolikom. Silueta medvjeda bliska čovjekovoj, njegovo brundanje slično gundanju, uzrokovali su percepciju medvjeda kao bića srodnog čovjeku. Zbog tih sličnosti, u istočnim slavenskim zemljama ljudi su se čuvali konzumiranja njegova mesa (Moszyński, 1967: 574). U Poljskoj je ova životinja rezervirana za strogo definirane krugove. Medvjede šape bile su slastan komad mesa na dvorovima

plemića. Drugi dijelovi mogli su biti opasni za konzumente. Jedenje mozga moglo je izazvati ludilo. Neki dijelovi tijela kao što su žučni mjehur, zubi, nokti i šape, dlake te lubanja posjedovali su afrodizijački učinak, te bi služili kao amuleti. Medvjeda su držali proročkom životinjom. Kad bi ga vodio njegov pokazivač, mogao je prореći spol djeteta trudne žene koja ga je hranila (Biegeleisen, 1929b: 447). Na svom povratku s one strane, medvjed je primio terapijske moći i mogao je utjecati na stvaralačke sile, odakle vjerovanje u njegovu važnost u mnogim medicinskim postupcima.

Vuka se smatralo lukavom, krvoločnom i divljom životinjom. Ujedno je predstavnik svijeta mrtvih, svijeta demona i štetnih sila. Vjerovalo se da ga je stvorio sotona. Vežan za domenu smrti, vuk je bio u mnogobrojnim kulturama totemska životinja, ali i onaj koji dijeli život i plodnost. U poljskoj narodnoj kulturi postoje priče o ljudima koji bi se pretvorili u vuka. Te su se transformacije odvijale u presudnim trenucima godišnjih ciklusa, uoči Ivanja ili božićnih blagdana. Najstarija bilješka koja se tiče likantropije na području Poljske potječe iz 16. st. i dolazi iz pokrajine Mazury. Uхватили su čovjeka koji je priznao da je vukodlak. Dva puta godišnje, u određene dane, odlazio bi u šumu i živio s vukovima (Baranowski, 1981: 148-149). U narodnoj demonologiji nalazimo vjerovanje u razne oblike likantropije: moć određenih osoba da se transformiraju u vukove, moć transformacije drugih osoba u vukove na određeno vrijeme ili zauvijek, i moć da se duša u pokori prikaže u liku vuka. U zapisima sa spорова protiv vještica nailazimo na opise transformacija u vukove ovih đavoljih sljedbenica i učinjenog zla. Mnoge narodne priče govore o zlom vješcu, ili nekoj drugoj osobi, nepozvanoj na svadbu, koja u vukove pretvara mladence i sve uzvanike (Baranowski, 1981: 152). Najopasniji vukodlaci zli su pojedinci koji na taj način vrše svoju pokoru prije smrti. Takav se prokletnik razlikovao od drugih vukova po većoj glavi, često s dva para očiju, a znao se služiti ljudskim glasom. Trebalo ga je uništiti, a najbolje sredstvo za to bio je posvećeni metak. Blagdan Svetog Nikole, 6. prosinca, zauzimao je posebno mjesto jer je Sveti Nikola, između ostalog, smatran svecem koji ima moć nad čoporima vukova (Slika 4): “Toga dana Sveti Nikola organizira neku vrstu skupštine s vukovima, na kojoj svakome određuje što mora jesti tijekom godine. Tog dana seljaci nose župniku kokoši, patke, guske kao dar za služenje mise na nakanu uspješnog uzgoja stoke u nadolazećoj godini.” (Wójcik, 1965a: 275). Vodeći stoku na pašu, molilo se Svetog Nikolu:

”Sveti Nikola, uzmi ključeve raja,
zatvori bijesnog psa, šumskoga vuka!
Da ne napada telad, goveda!” (Uspieński, 1985: 83-84).

Sveti Nikola bio je i zaštitnik osoba koje su napali vukodlaci. U svrhu obrane uzgojne stoke od vukova prakticirao se magijski postupak, koji se sastojao od crtanja kruga oko stada pomoću blagoslovljene krede. Vuk se pojavljuje u obredima kada se odlučuje o obilju nadolazeće godine. Badnjak bijaše jedan takav dan. U mjestu Bartne u pokrajini Łemkowie seljak bi tri puta za redom izgovarao poziv pticama i drugim životinjama na večeru, kako vukovi ne bi krali ovce, a kopci – kokoši (Madzik, 1965: 279). Uostalom, na večeru bi pozivali i samog vuka: “Ti, vuče, dođi jesti groch (grah); ako ne dođeš sada, nemoj doći do sljedeće godine.” (Kowalski, 1998: 600). U slučaju vuka, kao i u slučaju medvjeda, postojao je tabu koji zabranjuje izgovaranje njegova imena izvan obredne situacije, zvali bi ga Jakubek – Jakica (Kolberg, 1962b: 133).

Tragove te zabrane nalazimo u poslovicama, kao što su: “Ne zovi vuka iz šume” – jer se može pojaviti donoseći smrt. Vukovi su predstavljali utjelovljene šumske demone. Njima su se pripisivale sasvim osobite magijske osobine. Pojedini dijelovi tijela vuka trebali su potaknuti snagu, grabežljivost i hrabrost, a apotropejski predmeti, izrađeni od njih, imali su veliku zaštitničku moć. Stoga i ne čudi činjenica da su se vučji dijelovi tijela koristili u liječenju.

Ovaj članak posvećen simbolici životinja u poljskoj narodnoj kulturi trebao je dotaknuti zapravo jedno šire područje. Ne svojom voljom, autorice su morale ograničiti svoj rad na određeni izbor problema, te se odreći analize značenja brojnih drugih životinjskih vrsta koje su, jednako tako, imale zanimljive uloge u tradicijskome ruralnom društvu. Analiza se temelji na izvorima koji datiraju od 16. do 20. stoljeća, te na etnografskim i antropološkim djelima. Analogije sa suvremenim primjerima često se iznose kao dokaz dugotrajnosti određenih vjerovanja. Iako njihov primarni simbolički sloj nije uvijek osviješten, one i dalje funkcioniraju, katkad u novom obliku, zadržavaju, a usput i “podučavaju”:

*” Ako si:
marljiv kao pčela,
ustrajan kao mrav,
jak kao medvjed,
ako tegliš kao vol,
a navečer se osjećaš kao pretučeni pas,
trebaš obavezno otići veterinaru,
jer si možda već magarac!”*

Ovako to proklamira jedan od mnogih popularnih tekstova, objavljen na internetu, često izvješen u blizini radnih mjesta.

S francuskog prevela Marijana Hrelja

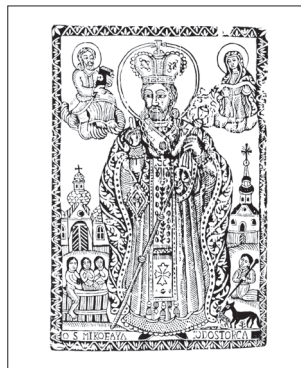
3.01

3.02

3.03

3.04